

Мақала туралы мәлімет / Содержание

«ЖАСТАР ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ: БҮГІНІ МЕН БОЛАШАҒЫ» жас ғалымдардың халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдар жинағы

Сборник материалов Международной научно-практической конференции молодых ученых «МОЛОДЕЖЬ И НАУКА: НАСТОЯЩЕЕ И БУДУЩЕЕ»

The collection of materials from the International Scientific and Practical Conference of Young Scientists «YOUTH AND SCIENCE: PRESENT AND FUTURE»

Жинақ	IV, Атырау, 8/04/2026, 2026 ж.
ISBN	978-601-262-638-4
Секция	СЕКЦИЯ IV. ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ҒЫЛЫМДАРЫ / ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ Секция IV.II. Цифрлық технологиялар жағдайындағы құқықтық жүйені дамыту және құқық қолдану тәжірибесі / Развитие правовой системы и практика правоприменения в условиях цифровых технологий
Жинақтағы рет нөмірі	№ 103
Мазмұндағы беті	520
Жарияланған беттері	520-525
Автор(лар)	Хаирова Зарина Бактыгереевна
Мақала атауы	ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАН КЕЛТІРІЛГЕН ЗАЛАЛДЫҢ ОРНЫН ТОЛТЫРУ
Мазмұндағы жазылуы	Хаирова З.Б., Айтмуханова Д.У ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАН КЕЛТІРІЛГЕН ЗАЛАЛДЫҢ ОРНЫН ТОЛТЫРУ

Ескерту: бет нөмірлері жинақтың соңындағы «МАЗМҰНЫ» бөліміндегі жарияланған беттерге сәйкес берілді.

**«ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАН КЕЛТІРІЛГЕН ЗАЛАЛДЫҢ ОРНЫН
ТОЛТЫРУ»****Хаирова Зарина Бактыгереевна**qaiyrovaz@mail.ru

«Құқықтану» білім бағдарламасының 2 курс студенті

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, з.ғ.м., аға оқытушы - Айтмуханова Д.У

Қазіргі қоғамда мемлекеттің маңызды міндеттерінің бірі – азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауды қамтамасыз ету. Алайда, әкімшілік құқық бұзушылықтар көбінесе адамдардың денсаулығына, мүлкіне немесе ұйымдардың мүліктік мүдделеріне нақты залал келтіреді. Бұл ретте мемлекет тарапынан құқық бұзушыға әкімшілік жаза (айыппұл, ескерту және т.б.) қолдану жеткіліксіз, себебі жаза мемлекет пайдасына өндірілсе, залал шеккен тұлға ешқандай өтемақы алмай қалады. Осы олқылықтың орнын толтыру мақсатында заңнамада әкімшілік құқық бұзушылық салдарынан келтірілген залалдың орнын толтыру институты қарастырылған. Бұл институт құқық бұзушылыққа мемлекеттің жауап беруі мен жәбірленуші тұлғаның мүліктік мүдделерін қалпына келтіруді үйлестіреді. Осы мақалада «Әкімшілік құқық бұзушылықтан келтірілген залалдың орнын толтыру» институты жан-жақты қарастырылады. Мақаланың мақсаты – осы институттың теориялық негіздерін, құқықтық реттелуін және қолданылу тетігін зерттеу, сондай-ақ заңнамадағы олқылықтар мен оларды жетілдіру жолдарын анықтау. Зерттеу барысында келесі міндеттер қойылады: әкімшілік құқық бұзушылық ұғымын және оның түрлерін анықтау; залал ұғымы мен түрлерін қарастыру; залалдың орнын толтыру тәртібін талдау; өтеу мөлшерін анықтау критерийлерін зерттеу; іс жүргізу мәселелерін қарастыру;

Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің 1-бабына сәйкес, әкімшілік құқық бұзушылық деп – жеке немесе заңды тұлғаның әрекеті (әрекетсіздігі) арқылы жасалған, осы Кодексте әкімшілік жауаптылық көзделген құқыққа қарсы, кінәлі әрекет (немесе әрекетсіздік) танылады. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗ Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі қолданыстағы негізгі нормативтік-құқықтық акт болып табылады. Әкімшілік құқық бұзушылықты дұрыс бағалау үшін оның құрамын қарастыру маңызды, себебі ол әкімшілік жауаптылықтың туындауына негіз болатын белгілер жиынтығынан тұрады. Оның заңдық құрамы дәстүрлі төрт элементтен тұрады [1].

Объектісі – құқық бұзушылық қол сұғатын қоғамдық қатынастар. Оның ішінде адамның құқықтары, бостандықтары мен заңды мүдделері; азаматтардың денсаулығы, халықтың санитариялық-эпидемиологиялық салауаттылығы; қоршаған орта; қоғамдық мораль; меншік; қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздік; мемлекеттік билік пен басқарудың белгіленген тәртібі. Объективті жағы – құқық бұзушылықтың сыртқы көрінісі, оған мыналар кіреді: құқыққа қарсы әрекет немесе әрекетсіздік; қоғамдық қауіпті салдарлар (егер құрам материалдық болса); Субъектісі – әкімшілік құқық бұзушылық жасаған және заң бойынша оған жауаптылыққа тартылуы мүмкін жеке немесе заңды тұлға. Заңды тұлғалардың жауаптылығы ерекшелігі – егер құқық бұзушылық заңды тұлғаның органы немесе басқарушы қызметкері оның мүддесінде жасаса, жауаптылық туындайды. Егер адам өз мүддесінде немесе үшінші тұлғалардың мүддесінде әрекет етсе, заңды тұлға жауаптылыққа тартылмайды. Субъективті жағы – құқық бұзушының кінәсіне қатынасы. Кінәнің екі нысаны бар: Қасақана – тұлға өз әрекетінің (әрекетсіздігінің) қоғамға қауіпті екенін біле тұра, оны жасаған немесе оның салдарын біле тұра оның болуын қалаған (тікелей қасақана) немесе салдардың болуын қаламағанмен оны саналы түрде жіберген (жанама қасақана). Абайсызда – тұлға өз әрекетінің (әрекетсіздігінің) салдарын болжай тұрып, оның алдын алуға жеткілікті негізсіз немесе өзінің күші мен мүмкіндігіне сеніп, немесе салдарын болжауға тиіс болғанымен болжамаған. Ерекше

бөлініп қарастырылатын түрі – жалғасатын құқық бұзушылықтар. Бұл – бірнеше рет қайталанып тұратын, бірақ әрбір реті бөлек құқық бұзушылық болып табылмайтын әрекеттер.

Әкімшілік құқықбұзушылық тек заңмен қорғалатын қоғамдық қатынастарға нұқсан келтіріп қоймай, көп жағдайда нақты материалдық немесе моральдық залалдарға әкеп соқтырады. Құқық теориясында залал — бұл заңсыз іс-әрекеттің нәтижесінде тұлғаның мүліктік игіліктерінің кемуі немесе оның құқықтары мен заңды мүдделерінің бұзылуы. Әкімшілік құқық саласында залалдың орнын толтыру институты ерекше орын алады. Егер қылмыстық құқықта зиянның мөлшері іс-әрекеттің қоғамдық қауіптілік дәрежесін (қылмыс немесе теріс қылық) анықтаса, әкімшілік құқықта залал — құқық бұзушының жауаптылығын нақтылайтын және жәбірленушінің бұзылған құқықтарын қалпына келтіруді талап ететін негізгі элемент болып табылады. Әкімшілік құқықбұзушылықтан туындайтын зиянды екі үлкен топқа бөліп қарастыруға болады: материалдық залал және моральдық залал. Бұл екі залал түрінің әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері, анықтау тәртібі және өтеу механизмі бар. Материалдық залал дегеніміз – әкімшілік құқық бұзушылық салдарынан жеке немесе заңды тұлғаның мүлкіне келтірілген, ақшалай нысанда өлшенетін зиян. Бұл залал түрі нақты шығындармен сипатталады және оның мөлшерін дәл анықтауға болады. Моральдық залал дегеніміз – әкімшілік құқық бұзушылық салдарынан жеке тұлғаның басынан кешірген жан азабы немесе тән азабы. Материалдық залалдан айырмашылығы, моральдық залалдың нақты ақшалай өлшемі жоқ және оның мөлшерін анықтау қиынырақ болып табылады. Залалдың орнын толтыру институтының өзіндік мақсаттары бар, олар әкімшілік жазадан түбегейлі ерекшеленеді. Егер әкімшілік жаза құқық бұзушыны жазалауға, оған жаңа құқық бұзушылықтар жасаудан сақтандыруға және оны түзетуге бағытталса, залалдың орнын толтырудың мақсаты – бұзылған мүліктік жағдайды қалпына келтіру. Біріншіден, жәбірленушінің мүліктік жағдайын бұрынғы қалпына келтіру. Құқық бұзушылыққа дейін жәбірленушінің белгілі бір мүлкі, ақшалай қаражаты немесе басқа да материалдық құндылықтары болған. Құқық бұзушылық салдарынан бұл мүлікке нұқсан келтірілген немесе ол жойылған. Залалдың орнын толтыру арқылы жәбірленушінің мүліктік жағдайы мүмкіндігінше құқық бұзушылыққа дейінгі күйіне қайтарылуы тиіс. Бұл дегеніміз, егер көлік зақымдалса, оны жөндеу шығындары өтеледі; егер зат ұрланса, оның нарықтық құны төленеді; егер денсаулыққа зиян келтірілсе, емдеу шығындары мен жоғалтқан табыс өтеледі. Екіншіден, құқық бұзушылықтың экономикалық тиімсіздігін қамтамасыз ету. Құқық бұзушы келтірген залалдың орнын толтыруға міндетті болғандықтан, ол өз әрекетінің оңай жолмен пайда табуға әкелмейтінін түсінеді. Егер құқық бұзушылық арқылы біреудің мүлкін иемденіп алса, ол сол мүліктің құнын қайтаруға мәжбүр болады. Егер ережені бұзып, басқаға зиян келтірсе, ол оның орнын толтырады. Бұл құқық бұзушылық жасаудан сақтандыратын маңызды фактор болып табылады. Үшіншіден, әділдікті қалпына келтіру. Қоғамдағы әділдік принципі бойынша, біреуге зиян келтірген адам оның орнын толтыруы тиіс. Егер құқық бұзушы тек мемлекет пайдасына айыппұл төлеп, ал жәбірленуші ешқандай өтемақы алмаса, бұл әділдікке жатпайды. Залалдың орнын толтыру дәл осы әділдік принципін жүзеге асырады. Төртіншіден, құқық бұзушылықтың алдын алу [2].

Адамдардың көпшілігі өз әрекеттерінің салдарына жауапты болғысы келмейді. Егер олар залал келтірген жағдайда оның орнын толтыруға мәжбүр болатынын білсе, олар мұндай әрекеттерден аулақ болуға тырысады. Бұл профилактикалық мақсат залалдың орнын толтыру институтының маңызды қызметі болып табылады. Соңғы жылдары Қазақстанда әкімшілік құқық бұзушылықтар саны күрт өсті. «2025 жылғы есепті кезеңде әкімшілік жауаптылыққа тарту оқиғаларының жиілегені байқалады: республика бойынша 17,6 миллионнан астам заң бұзушылық анықталып, бұл көрсеткіш бір жыл ішінде 16,6 пайызға жоғарылады». Бұл 2024 жылмен салыстырғанда 16,6 пайызға көп. Жол қозғалысы саласындағы құқық бұзушылықтар. Барлық әкімшілік құқық бұзушылықтардың ішінде жол қозғалысы ережелерін бұзу көш бастап тұр. 2024 жылы әкімшілік айыппұлдардың 91 пайызы дәл осы санаттағы құқық бұзушылықтар үшін салынған. Ең көп таралған бұзушылық түрлері: рұқсат етілген жылдамдықты арттыру, жол белгілері немесе таңбалау талаптарын сақтамау жағдайы. Бұл

құқық бұзушылықтардың басым бөлігі айыппұл салумен шектеледі, алайда жол-көлік оқиғалары салдарынан келтірілген материалдық залалдың орнын толтыру мәселесі бөлек қарастырылады. Көптеген жағдайларда айыппұл төлеген жүргізушілер залалды өтеуден жалтаруға тырысады, бұл жәбірленушілердің сотқа жүгінуіне әкеп соғады. Сондай-ақ, экология саласындағы құқық бұзушылықтар ерекше орын алады, себебі олар мемлекетке орасан зор залал келтіреді. Ірі кәсіпорындардың қоршаған ортаға келтірген залалы туралы сот шешімдері де бар. Мысалы, Астана қаласының соты Солтүстік Каспий теңізін пайдаланатын компанияны (NCOC) газды күйдіру ережелерін бұзғаны үшін мемлекетке 3,6 миллиард теңгеден астам залал өтеуге міндеттеген. Бұл ірі көлемдегі залалды өтеу тәжірибесі экологиялық құқық бұзушылықтар үшін залалды өтеудің маңыздылығын көрсетеді. Айыппұлдардың жалпы сомасы да жылдан жылға өсуде. 2025 жылы тәртіп бұзушыларға салынған ақшалай айыппұлдың жалпы сомасы 315,6 миллиард теңгеге жеткен. Алайда, салынған айыппұлдың өзі залалдың орнын толтыру емес екенін түсіну қажет. Айыппұл мемлекет пайдасына өндірілсе, залалды өтеу жәбірленушінің пайдасына жүргізіледі. Осылайша, соңғы жылдары әкімшілік құқық бұзушылықтар саны мен оларға салынатын айыппұл көлемі рекордтық деңгейге жеткенімен, келтірілген залалдың орнын толтыру мәселесі әлі де өзекті болып отыр. Залалды өтеуден жалтару жағдайлары көптеп кездеседі, ал қолданыстағы мәжбүрлеп орындату тетіктерінің тиімділігі жеткіліксіз. Бұл мәселелер әкімшілік заңнаманы одан әрі жетілдіруді талап етеді. Әкімшілік құқық бұзушылықтан келтірілген залалдың орнын толтыру бірнеше кезеңнен тұрады және әртүрлі тәсілдермен жүзеге асырылуы мүмкін. Заңнамада залалды өтеудің екі негізгі нысаны қарастырылған: ерікті түрде өтеу және мәжбүрлеп өтеу. Бұл нысандардың әрқайсысының өзіндік тәртібі мен ерекшеліктері бар. Ерікті түрде залалды өтеу – бұл құқық бұзушының сот шешімінсіз немесе мемлекеттік органдардың мәжбүрлеуінсіз, өз еркімен жәбірленушіге келтірілген залалдың орнын толтыруы. Бұл тәсіл ең тиімді әрі жылдам болып табылады, себебі ол сот процестерін болдырмайды және тараптар арасындағы дауды бейбіт жолмен шешуге мүмкіндік береді. Ерікті түрде залалды өтеудің бірнеше тәсілі бар. Бірінші тәсіл – залалдың сомасын тікелей жәбірленушіге ақшалай нысанда төлеу. Екінші тәсіл – зақымдалған мүлікті жөндеу немесе оның орнына жаңасын сатып алу. Үшінші тәсіл – тараптардың келісімі бойынша өзге де нысанда өтеу (мысалы, қызмет көрсету, жұмыстарды орындау). Егер құқық бұзушы залалды өз еркімен өтемесе, онда залалды өтеу әкімшілік іс жүргізу тәртібімен жүзеге асырылуы мүмкін. Бұл тәртіп Қазақстан Республикасы Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің 59-бабында реттелген. Осы баптың 1-тармағына сәйкес, мүліктік залал келтірген әкімшілік құқық бұзушылық туралы істі қараған кезде судья, егер оның мөлшері туралы дау болмаса, әкімшілік жаза тағайындау туралы мәселені шешкен кезде мұндай залалды бір мезгілде өндіріп алады. Бұл дегеніміз, сот әкімшілік құқық бұзушылық туралы істі қарау барысында залалды өтеу мәселесін де бірден шеше алады. Егер залалдың мөлшері туралы дау болса, онда мұндай дау азаматтық іс жүргізу тәртібімен қаралады. Яғни, жәбірленушіге бөлек азаматтық талап қою ұсынылады. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы істерді басқа да уәкілетті органдар (лауазымды тұлғалар) қараған жағдайда, кінәлі тұлға өз еркімен өтеуден бас тартқан кезде мүліктік залалды өтеу азаматтық іс жүргізу тәртібімен жүзеге асырылады. Залалды өтеу келесі кезектілікпен жүзеге асырылады: Бірінші кезең – залалдың фактісін анықтау. Құқық бұзушылық салдарынан қандай да бір залал келтірілген-келтірілмегені анықталады. Егер залал келтірілмесе, онда өтеу туралы мәселе туындамайды. Екінші кезең – залалдың мөлшерін анықтау. Материалдық залалдың мөлшері нарықтық бағалар негізінде, сараптама қорытындылары бойынша немесе басқа да дәлелдемелер арқылы анықталады. Моральдық зиянның мөлшері соттың қарауымен, залалдың сипатын, құқық бұзушының кінә дәрежесін, жәбірленушінің жеке ерекшеліктерін ескере отырып белгіленеді. Үшінші кезең – залалды өтеу туралы талап қою. Жәбірленуші құқық бұзушыға залалды өтеу туралы талап қояды. Бұл талап ауызша да, жазбаша да болуы мүмкін. Төртінші кезең – залалды ерікті түрде өтеу немесе сотқа жүгіну. Егер құқық бұзушы талапты қанағаттандырса, залал өтеледі. Егер қанағаттандырмаса, жәбірленуші сотқа жүгінеді. Бесінші кезең – сот шешімін орындау. Егер сот шешімі шықса,

бірақ құқық бұзушы оны өз еркімен орындамаса, онда шешім мәжбүрлеп орындалады. Бұл үшін атқарушылық парақ алынып, жеке сот орындаушыларына немесе басқа да уәкілетті органдарға беріледі [3].

Мәжбүрлеп залалды өтеу – бұл сот шешімі негізінде мемлекеттің мәжбүрлеу күшімен залалды өндіріп алу. Бұл тәртіп келесі кезеңдерден тұрады: Атқарушылық парақ алу - сот шешімі заңды күшіне енгеннен кейін, жәбірленуші атқарушылық парақ алады. Бұл құжат мәжбүрлеп орындатудың негізі болып табылады. Атқарушылық парақты жеке сот орындаушысына немесе басқа уәкілетті органға тапсыру - жеке сот орындаушылары қарызды өндіріп алу бойынша барлық қажетті шараларды қабылдайды. Құқық бұзушының мүлкіне тыйым салу - сот орындаушылары құқық бұзушының банк шоттарына, жылжымайтын мүлкіне, көлік құралдарына тыйым салуға құқылы. Мүлікті бағалау және сату - егер құқық бұзушының ақшалай қаражаты жеткіліксіз болса, оның мүлкі бағаланып, көшірме саудасаттық арқылы сатылады. Сатылған мүліктен түскен ақша жәбірленушіге беріледі. Шетелге шығуды шектеу - егер құқық бұзушы залалды өтеуден жалтарса, оның шетелге шығуы шектелуі мүмкін. Әкімшілік құқық бұзушылықтан келтірілген залалдың орнын толтыру – құқық бұзушының негізгі міндеттерінің бірі. Алайда, тәжірибеде көптеген құқық бұзушылар залалды өтеуден әртүрлі тәсілдермен жалтаруға тырысады. Бұл мәселе Қазақстанда да өте өзекті болып отыр, себебі залалды өтеуден жалтару жәбірленушінің құқықтарының бұзылуына және әділдіктің қалпына келмеуіне әкеп соғады. Құқық бұзушылар залалды өтеуден жалтару үшін әртүрлі әдістерді қолданады. Ең көп таралған тәсілдерінің бірі – мүлікті жасыру немесе басқа адамдардың атына қайта рәсімдеу. Құқық бұзушы өзіне тиесілі жылжымайтын мүлікті, көлік құралдарын немесе басқа да құнды заттарды туыстарының немесе таныстарының атына жазып қойып, өз атында ешқандай мүлік қалдырмайды. Осылайша, сот шешімі шыққан кезде өндіріп алуға болатын ешқандай мүлік болмайды. Екінші тәсіл – жұмыс орнын немесе тұрғылықты жерін жиі ауыстыру. Құқық бұзушылар атқарушылық құжат бойынша қарыздарын өндіріп алудан құтылу үшін бірнеше рет тұрғылықты жерін өзгертіп, жаңа мекенжай бойынша есепке тұрмайды. Нәтижесінде сот орындаушылары оларды таба алмайды, ал залал өтеусіз қалады. Үшінші тәсіл – табысын жасыру. Көптеген құқық бұзушылар ресми түрде еш жерде жұмыс істемейді немесе ең төменгі жалақы көрсетілген жұмыстарда ресми түрде тіркеледі. Нақты табысын жасырып, атқарушылық парақ бойынша ұсталымдардың ең төменгі мөлшерде болуына қол жеткізеді. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс бойынша залалды өтеуден жалтарған тұлғаға қатысты бөлек әкімшілік іс қозғалуы мүмкін. ҚР ӘҚБтК-нің 669-бабы бойынша атқарушылық құжат бойынша міндеттемелерді орындамау әкімшілік жауаптылыққа әкеп соғады. Құқық бұзушылар кейде залалды өтеуден жалтару үшін басқа мемлекеттерге қашуға тырысады. Бұл жағдайда халықаралық ынтымақтастық маңызды рөл атқарады [4].

Қазақстан Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттердің адамдарды мемлекетаралық іздестіру туралы шартына қатысады. Бұл шарт аясында құқық бұзушыларды іздестіру, олардың жүрген жерін анықтау және заңдық жауапкершілікке тарту мүмкіндігі қарастырылған. Әртүрлі мемлекеттердің заңнамаларында әкімшілік құқық бұзушылықтан келтірілген залалды өтеу мәселесі әртүрлі тәсілдермен реттеледі. Озық шетелдік тәжірибені зерделеу Қазақстанның заңнамасын жетілдіруге және залалды өтеу механизмдерін тиімдірек етуге мүмкіндік береді. Германияда әкімшілік құқық бұзушылықтан келтірілген залалды өтеу мәселесі өте тиімді және жүйелі түрде ұйымдастырылған. Германияның өзіндік кодексінде залалды өтеудің нақты механизмдері бекітілген. Германиялық заңнаманың басты ерекшелігі – залалды өтеудің жеңілдетілген тәртібі. Егер әкімшілік құқық бұзушылық салдарынан залал келтірілсе, жәбірленуші құқық бұзушының кінәсін ерекше дәлелдеудің қажеті жоқ. Көптеген жағдайларда, әкімшілік құқық бұзушылықтың анықталған фактісінің өзі кінәні дәлелдеу үшін жеткілікті болып саналады. Германияда залалды өтеудің тағы бір маңызды ерекшелігі – міндетті сақтандыру жүйесі. Көлік иелері үшін азаматтық-құқықтық жауапкершілікті міндетті сақтандыру қарастырылған [6].

Бұл сақтандыру жол-көлік оқиғасы салдарынан келтірілген залалды автоматты түрде өтейді. Жәбірленушіге сақтандыру компаниясы тікелей төлем жасайды, содан кейін сақтандыру компаниясы кінәлі тұлғадан регрестік талап тәртібімен өндіріп алады. Францияда залалды өтеу мәселесі ерекше тәсілмен реттеледі. Франциялық заңнамада залалды өтеудің басымдығы принципі бекітілген. Мысалы, денсаулыққа келтірілген зиян үшін залалдың мөлшері денсаулықтың жоғалту дәрежесіне, емдеу ұзақтығына, жоғалтқан табысқа байланысты есептеледі. Сондай-ақ, Францияда мемлекеттік кепілдік қоры жұмыс істейді. Егер залал келтірген тұлға анықталмаса немесе оның залалды өтеуге мүмкіндігі болмаса, мемлекет кепілдік қорынан жәбірленушіге өтемақы төленеді. Шетелдік тәжірибені талдау Қазақстанның залалды өтеу механизмін жетілдіру үшін бірқатар ұсыныстар жасауға мүмкіндік береді: залалды өтеу үшін кінәні дәлелдеу жүктемесін жеңілдету қажет. Қазіргі уақытта жәбірленуші құқық бұзушының кінәсін толық дәлелдеуі керек, бұл көп жағдайда қиындықтар туғызады. Германия тәжірибесі бойынша, әкімшілік құқық бұзушылық фактісінің өзі кінәні дәлелдеу үшін жеткілікті деп танылуы мүмкін. Міндетті сақтандыру жүйесін кеңейту қажет. Қазіргі уақытта Қазақстанда тек көлік иелері үшін ғана азаматтық-құқықтық жауапкершілікті міндетті сақтандыру қарастырылған. Германия, Швеция тәжірибесі бойынша, бұл жүйені кәсіпкерлерге, дәрігерлерге, заңгерлерге және басқа да мамандық иелеріне тарату қажет. Залалды өтеудің сотқа дейінгі медиация институтын дамыту қажет. Көптеген залал туралы дауларды сотқа жеткізбей-ақ, медиация тәртібімен шешуге болады. Бұл уақыт пен шығынды үнемдеп, тараптар арасындағы қатынастарды сақтауға мүмкіндік береді. Осы шараларды кешенді түрде іске асыру Қазақстандағы залалды өтеу механизмін айтарлықтай жетілдіріп, жәбірленушілердің құқықтарын тиімді қорғауға мүмкіндік береді. Жалпы, залалдың орнын толтыру сондай-ақ құқық бұзушы мен жәбірленуші арасындағы қатынастарды қалпына келтіруге де мүмкіндік береді. Көптеген жағдайларда, әсіресе залал толық өтелгеннен кейін, тараптар арасындағы дау шешіліп, олар қалыпты қатынастарға орала алады. Егер залалдың орны толтырылмаса, жәбірленушіде құқық бұзушыға деген өшпенділік сезімі сақталып, бұл ұзаққа созылатын жанжалдарға әкеп соғуы мүмкін. Қоғамдық қатынастарды қалпына келтіруде залалдың орнын толтыру институтының тағы бір маңызды қызметі – құқықтық сенімділікті қамтамасыз ету [6].

Азаматтар өз құқықтарының қорғалатынына, ал егер біреу оларға зиян келтірсе, оның орны толтырылатынына сенімді болуы тиіс. Бұл сенімсіз қоғамда ешбір экономикалық немесе әлеуметтік қатынас қалыпты жұмыс істей алмайды. ҚР ӘҚБтК-нің 45-бабында нақты көрсетілгендей, әкімшілік жаза мүлкітік залалдың орнын толтыру құралы болып табылмайды. Бұл дегеніміз, құқық бұзушы айыппұл төлегенімен, ол келтірген залалдың орнын толтыру міндетінен босамайды. Қорытындылай келе, әкімшілік құқық бұзушылықтан келтірілген залалдың орнын толтыру институты қазіргі құқықтық жүйенің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Жүргізілген зерттеу барысында осы институттың теориялық негіздері, құқықтық реттелуі және қолданылу тәжірибесі жан-жақты қарастырылды. Төменде мақаланың негізгі қорытындылары мен ұсыныстары беріледі. Біріншіден, залалды толық өтеу құқықтық тәртіпті сақтаудың ең тиімді құралдарының бірі болып табылады. Құқық бұзушылық жасаған тұлға өз әрекетінің салдарына толық жауап беруге міндетті. Егер құқық бұзушы тек мемлекет пайдасына айыппұл төлеп, ал жәбірленуші ешқандай өтемақы алмаса, бұл әділдікке жатпайды. Залалды толық өтеу арқылы ғана бұзылған әділдік қалпына келеді. Құқық бұзушы өзі келтірген залалдың орнын толтырғанда, ол өз әрекетінің жауапкершілігін түсінеді, ал қоғам заңның күші мен әділдіктің сақталатынына көз жеткізеді. Бұл өз кезегінде құқықтық сананың артуына және жаңа құқық бұзушылықтардың алдын алуға ықпал етеді. Екіншіден, залалды толық өтеу қоғамдағы тұрақтылыққа тікелей әсер етеді. Қоғамдағы тұрақтылықтың негізгі факторларының бірі – азаматтардың өз құқықтарының қорғалатынына деген сенімі. Егер адам өзіне келтірілген залалдың орнын толтыра алмайтынын білсе, оның заң жүйесіне деген сенімі төмендейді. Бұл өз кезегінде құқықтық нигилизмнің өсуіне, адамдардың заңсыз әдістермен әділдікті өз бетінше қалпына келтіруге тырысуына әкеп соғуы мүмкін. Қоғамдағы тұрақсыздық, жанжалдар мен даулардың көбеюі – осының бәрі залалды

өтеу механизмінің тиімсіздігінің салдары болуы мүмкін. Керісінше, залалды толық өтеу жүйесі тиімді жұмыс істеген қоғамда азаматтар өз құқықтарының қорғалатынына сенімді болады. Олар сотқа жүгінуден қорықпайды, өйткені сот шешімінің орындалатынын біледі. Бұл сенім қоғамдағы тұрақтылықты нығайтады, адамдар арасындағы даулардың сот тәртібімен шешілуіне ықпал етеді, заңсыз әдістерді қолдануды азайтады [7].

Қорыта келе әкімшілік құқық бұзушылықтан келтірілген залалдың орнын толтыру – бұл тек құқықтық институт қана емес, сонымен бірге қоғамдағы тұрақтылық пен құқықтық тәртіптің негізі. Залалды толық өтеу арқылы біз бұзылған әділдікті қалпына келтіріп қана қоймай, жаңа құқық бұзушылықтардың алдын аламыз, азаматтардың заңға деген сенімін нығайтамыз, қоғамдағы тұрақтылықты қамтамасыз етеміз. Сондықтан, залалды өтеу механизмін жетілдіру – мемлекеттің басым бағыттарының бірі болуы тиіс. Осы бағыттағы жүйелі жұмыс Қазақстанның құқықтық жүйесін одан әрі дамытып, халықаралық стандарттарға сәйкестендіруге мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Ищанов, Г. С. Әкімшілік құқық және Қазақстан Республикасындағы әкімшілік әділет [Мәтін] : түсініктемелері бар практикалық құрал, оқу-көрнекі материалдары, әкімшілік талап арыздардың, сот актілерінің үлгілері, ұсынымдар, сызбалар және кестелер / Г. С. Ищанов. - Орал : Полиграфсервис, 2022. - 152 б.
2. Мельник, Р. С. Қазақстан Республикасының жалпы әкімшілік құқығы [Мәтін] : оқулық. 3 томдық. 1-т. Теорияға кіріспе / Р. С. Мельник. - Алматы : LEM, 2023. - 340 б.
3. Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі. 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗ.
4. Әкімшілік құқық : оқу құралы / Дедюхина И. Ф., Лабовская Ю. В., Максимов В. Ю. ж.т.б. 1-бөлім. - Ставрополь : СтГАУ, 2023. - 56 б.
5. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім). 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 268-ХІІІ.
6. «Рекордтық көрсеткіш: Kyzylorda-news.kz, 10.02.2025.
7. «Astana Court Rules Against NCOC». Orda.kz, 09.01.2025.